

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Довгі десятиліття в історіографії Української революції домінували два контрверсійні підходи. Один – радянський – не визнавав за подіями 1917-1921 рр. в Україні самостійного значення і грубо фальсифікував їх, розглядаючи як складову частину Великої Жовтневої соціалістичної революції. Другий – національний – навпаки, трактував Українську революцію як самостійне явище, але всю енергію спрямовував на те, щоб встановити винуватців поразки визвольних змагань. Ще В'ячеслав Липинський досить влучно описав цей напрям національної історіографії революції:

...Гетьманці вважали за винуватців руїни всяких українських соціалістичних демократів, авторів братання з Керенським, авторів третього Універсалу, провідників повстання. Демократи думають, що зло пішло від гетьманців, що розігнали Центральну Раду. Українські більшовики думають, що справу програли тому, що народові зрадили демократи, а демократи думають, що через здеморалізування народу більшовиками. Наддніпрянці всю вину складають на галичан за те, що передалися до Денікіна, а галичани – на наддніпрянців за те, що ті передалися до поляків.¹

І національна, і радянська науки створили велику літературу з історії революції. Є велика спокуса спробувати пройти цим карколомно заплутаним історіографічним лабіринтом, проте це мусить стати темою окремого дослідження. Початок йому поклав І.-П. Химка, опублікувавши кілька років тому статтю «*Національні і соціальні аспекти Української революції 1917-1920 рр.*» Він зробив вдалу спробу розібратись у найголовніших історіографічних інтерпретаціях проблеми. З його спостереженнями і висновками можна цілком погодитись, варто лишу підкреслити, що в історіографії Української революції (і радянській, і національній) було надто багато заідеологізованості й дуже мало осмислення реального перебігу подій.

Яким би важливим не здавалося нам значення ідеологій (націоналістичної, народницької, державницької чи соціалістичної) у подіях, по які піде мова, я глибоко переконаний в доцільності відійти від заідеологізованих історіографічних концепцій, бо в підсумку, як свідчить попередній досвід, вони не стільки сприяють поглибленню розуміння минулого, скільки призводять (хочуть того дослідники, чи ні) до безхитрисного ствердження, що обрана за нитку Аріадни ідеологія значно ліпша, ніж решта відкинутих. В ділянці досліджень про Українську революцію на зміну історіографії ідеологій повинна прийти історіографія інтелектуальна. Світовий досвід вивчення історії англійської, французької, американської та інших революцій відкриває перед дослідниками українських визвольних змагань широкі можливості і перспективи.

Сьогодні перед вченими стоїть насамперед завдання вивчити всю сумарну кількість великих і малих суспільних структур, які спричинили вибух революції, визначили напрямок її розвитку та характер. Треба в'яснити, які суспільно-політичні сили і чому відіграли провідну роль у революції, а які – другорядну. Чому одні з них виявилися ефективними лише на певному етапі, а згодом втратили своє значення? Зрештою, треба простежити й пояснити механізми взаємо- і протидії цих сил. Хотілося б вірити, що такий підхід приведе нас до більш раціоналістичних і прагматичних інтерпретацій проблеми, і ми зможемо наблизитися до розуміння всього контексту української революції, зокрема – її ролі в модерній історії

¹ Липинський В. *Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму*. – К.-Філадельфія, 1995. – С. 16.

України як зв'язкової ланки між XIX і XX століттями, а також до з'ясування її реальних, а не надуманих під ідеологічними впливами завдань і наслідків. Думається, що одним з головних напрямків вивчення повинно стати осмислення самотності цього соціального катаклізму, пов'язаного перш за все з загальним станом української нації, з тісним і складним переплетенням національних і соціальних чинників, проблемою соборності українських земель, рівнем національної свідомості і соціальної мобільності мас, кількісним складом і якісним станом української еліти, значними змінами соціальної структури суспільства, антагоністичними стосунками села і міста, міжетнічними взаєминами. З'ясування низки цих питань, як здається, дозволить знайти нові підходи і вирішення в моделюванні історії революції, допоможе об'єктивно осмислити наслідки революційної боротьби, врешті – пояснить, чому національні сили революцію програли і якою ціною перемога дісталась більшовикам.

Одним з наріжних каменів сучасної концепції Української революції повинен бути акцент на її самотності і самодостатності, проте було б помилкою намагатись відгородити її китайським муром від революції Російської. Досліджуючи передумови вибуху, варто виходити з того, що в соціальному плані Українська революція мала чимало спільного з Російською. Коріння обох виростало з суперечностей, які наприкінці XIX – на початку XX ст. виникли між необхідністю модернізації Росії та інерцією феодальних пережитків, насамперед самодержавною владою, яка стримувала розвиток суспільства, створювала всілякі обмеження на шляху його самоорганізації і легального політичного життя. Соціальна структура російського суспільства виглядала більш розвинутою, ніж в Україні, проте й вона була далекою від бажаного. Російська інтелектуальна еліта й середні верстви творили надто тонкий соціальний шар, аби відіграти помітну самотійну роль. Очевидно, саме в цьому факторі слід шукати причину перемоги в революції такої сили, як більшовики.

Природа російської влади, її деспотичний, централістський і шовіністичний характер загострили національне питання. Модернізація Росії в європейську конституційну державу без принципового вирішення національного питання, в тому числі українського, була неможливою. Але ні російська влада, і російське суспільство не виявляли жодного бажання його розв'язувати. Ця обставина перетворила національний рух у національно-визвольний, зробила його частиною революційної боротьби. Національна складова принципово відрізняла Українську революцію від Російської, проте велика кількість схожих соціальних проблем, які вони мали вирішити, тісно їх пов'язувала, що ускладнило реалізацію суто національних завдань. Згадана тотожність соціальних проблем стала тим ґрунтом, на якому виріс український націонал-комунізм і зумів закріпитися більшовизм.

Російська революція робить також можливим порівняння розвитку українського національно-визвольного руху з аналогічними рухами пригноблених народів Росії, що дозволяє більш об'єктивно оцінювати сильні та слабкі сторони Української революції. Не можна оминати й контексту подій у Центральній Європі того часу. Зокрема, дехто з істориків справедливо зауважує, що Українська революція не була регіональним різновидом Російської революції ще й тому, що охопила не лише східні, але й західні українські землі, які належали до Австро-Угорщини. Відтак, важливо показати, наскільки революційні процеси на сході й заході були споріднені, що їх об'єднувало і що різнило.

Отже, сучасна парадигма Української революції має бути складною структурно і багатоплановою тематично. Спробуймо постежити це більш детально. Однією з провідних ліній модерної історії України впродовж останніх століть можна вважати рух до власної державності. Від перших маніфестів українських «будителів» до проголошення незалежності Української держави 1991 р. тема національно-визвольного руху так чи інакше прослідковується в інтелектуальному та громадському житті України. Підкреслимо дві

особливості цього явища. Насамперед, воно значно розтяглося у часі порівняно з аналогічними процесами, що мали місце в таких країнах Центрально-Східної Європи, як Чехія, Угорщина, Польща, Румунія, Болгарія, але збігалось за темпами і проявами, властивими рухам Білорусії, Молдавії, Литви, Латвії, Естонії та інших країн, які свого часу виникли на руїнах Російської імперії, але були поглинені Радянським Союзом.

Другою особливістю є виразно рубіжне, центральне місце революційних подій 1917-1921 рр. в модерній історії. Адже Українська революція ніби зв'язала в єдине ціле «довге» XIX і «коротке» XX століття, вона одночасно може розглядатись як фінал першого і початок другого. В ній переплелися процеси, які не знайшли свого завершення в XIX ст. (національна і соціальна мобілізація), і процеси, які з плином часу визначають специфіку XX ст. (націоналізм, тоталітаризм). Таким чином, Українська революція може розглядатись як наслідок, продукт української історії XIX ст., бо її перебіг був тісно прив'язаний до цієї історії, спричинений нею, а з іншого боку – вона значною мірою детермінувала українську історію XX століття.

Наприкінці 1960-х чеський історик Мірослав Грох запропонував нову, у порівнянні з доти існуючими, схему переростання «малих» (інакше «недержавних» або «неісторичних») народів у модерні нації, які прагнуть до створення власної державності. На думку Гроха, це проходить через три фази, на кожній з яких вирішуються специфічні, але вкрай необхідні для наступного етапу завдання. Спершу вузьке коло «національних будителів» формує національну ідею. На другому етапі завдяки інтенсифікації культурно-освітнього життя відбувається «усвідомлення» нації себе самої і її організаційне скріплення в різноманітних громадських, освітніх та культурних структурах: товариствах, школах, гуртках тощо. Під час третьої фази нація вступає на шлях політичної мобілізації. Схема Гроха надається і до кращого розуміння еволюції українського національного руху, в якому Українська революція стала кульмінацією розвитку національної ідеї – проголошенням Української Народної Республіки. Зокрема, використання моделі Гроха дало підстави Ярославу Грицаку ствердити в новаторському *«Нарисі історії України»*, що український варіант є принципово «нормальним» у контексті історії решти національних рухів Центрально-Східної Європи. Таке приведення українського історичного досвіду до спільного знаменника великого європейського регіону має позитивне значення, оскільки звільняє нас від почуття меншовартості, ставлячи українську історію в один ряд з національними історіями сусідів. Проте багато питань і надалі залишаються нез'ясованими.

Так, схема Гроха знайшла б своє пряме підтвердження, якби українська державність доби революції не виявилася такою швидкоплинною, а затрималась на довший час. Але Українська революція в сенсі побудови незалежної держави зазнала поразки. Чи її причини ховалися лише в тактичних помилках політичних лідерів, про які так багато писала і сперечалася національна історіографія? Чи не було глибших, фундаментальніших чинників, що стали на шляху становлення національної державності?

Роман Шпорлюк ще у 1980 р., використовуючи схему Гроха як модель аналізу модерної історії України, висловлював думку, що головними причинами поразки Української революції стали прогалини в організації і мобілізації нації, які мали місце в другій фазі національного руху. Шпорлюк слушно зауважує, що це було примусово загальмоване царським самодержавством, яке заблокувало нормальний розвиток української освіти, науки, культури, зрештою – всього соціуму.² Схожі думки висловлювались і раніше. Наприклад, Олександр Бочковський ще в 1934 р. писав: *Українська націогенеза назагал запізнилася. Її*

² Szporluk R. *Review* // The Annals of Arts and Sciences in the United States 1976-1980, vol. XIV, n. 37-38, p. 270.

*перебіг гальмувався політичними репресіями держав, що запанували на українських землях.*³ Цю думку поділяв Ісаак Мазепа, цитуючи Бочковського в своїй праці «Підстави нашого відродження».⁴ Аналогічну інтерпретацію заходимо у Івана Кедрина.⁵ Зрештою, в спеціальних дослідженнях достатньо уваги приділено позиції російського самодержавства, згубній дії Валуєвського (1863) та, особливо, Емського (1876) указів.⁶ Беручи це до уваги, правомірно задуматись, чи можна очікувати, щоб національна мобілізація народів, поставлених у різні політичні умови, відбувалась за однією схемою? Ярослав Грицак в одній зі своїх останніх статей пише з цього приводу про «певні сумніви» щодо правомірності застосування схеми Гроха як *такого собі вимірального інструменту для оцінки сили чи слабості національних рухів.*⁷ З цією думкою можна погодитись в тому сенсі, що наслідки національної мобілізації залежать як від потенційних можливостей самого національного руху, так і від політичного і правового контексту, в якому він розвивається. У даному випадку, очевидно, слід робити акцент не на недорозвинутості українського руху, а на відсутності умов для його нормального розвитку. Втім, сказане не ставить під сумнів методологічного значення схеми Гроха, яка показала себе цілком задовільно при дослідженні національних рухів «малих» народів Австро-Угорщини. Швидше йдеться про ключ до розуміння того, чому український, або, скажімо, білоруський рухи затрималися в своєму розвитку, а тому мали дещо іншу мобілізаційну схему, складнішу й довшу. Загалом ж в історії України XIX – початку XX ст. залишається ще надто багато неясних проблем, аналіз яких не входить до завдань даної статті.

Повертаючись до Української революції, спробуймо поміркувати, чи правомірно розглядати її як вершину національно-визвольної боротьби і, відповідно, національну катастрофу. Чи є об'єктивні підстави для твердження, нібито вона мала завершитися створенням суверенної національної держави й не змогла цього зробити лише через політичні чвари та помилки політичного проводу? Чи не доцільніше вважати, що її невдача була обумовлена глибшими факторами, а саме – слабкою мобілізованістю нації? Звернімо увагу на ту обставину, що еволюція сприяла появі різних за політичною палітрою режимів: демократичного, консервативного, ліво-демократичного. Жоден з них не зміг утвердитись, хоча діяв контроверсійно стосовно решти. Це свідчить на користь того, що справа визначалася не окремими політичними рішеннями (їх теж, очевидно, вистачало), а загальним станом українського національно-визвольного руху.

На думку автора цих рядків, варто перш за все зважити на перебіг історії XIX – початку XX століття, відповідно помінявши ракурс бачення революції з врахуванням такого контексту. Відмовившись від концепції програної революції, треба врешті припинити пошук персональних винуватців, а натомість проаналізувати події як проміжний етап націєтворення, що почалося задовго до революції, подовжувалося після неї і не завершилося донині.

Слід визнати, що головне завдання Української революції полягало в тому, щоб розтрощити мур, яким російське самодержавство і панівна еліта стримували розвиток української нації, а також створити сприятливі умови для модернізації українського суспільства. Було б помилкою вважати, що це завдання виконала Російська революція, ліквідувавши самодержавство. Українцям довелося відстоювати свої права в боротьбі з російськими революційними демократами, котрі мислили категоріями *єдиної и неделимой* Росії, і це стало прикметною особливістю Української революції, в ході якої надзвичайно

³ Бочковський О. Вступ до націоналізму: курс лекцій. – Регенсбург-Франкфурт, 1947. – С. 156.

⁴ Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Вид. «Прометей», 1949. – Ч. 2. – С. 9.

⁵ Кедрин І. Берестейський мир. // В межах зацікавлення. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1986. – С. 45.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. – К.,

⁷ Грицак Я. Українська революція 1914-1923: нові інтерпретації (цит. за машинописним текстом).

інтенсивно – коли організовано, коли стихійно – проходило національне освідомлення і мобілізація нації. Якщо синтезувати назви двох відомих праць про Українську революцію Володимира Винниченка та Ісаака Мазепи, то можна твердити, що в огні і бурі революції відбулося відродження української нації. Це був її найвагоміший здобуток, проте вона не могла завершити процес націєтворення, бо це вимагало тривалішого часу для вирішення надто численних і специфічних завдань. Але сприятливі умови для цього були створені.

Той факт, що українцями під час революції та незавершеної світової війни, причому без підтримки зовнішніх сил, вдалося нехай і на короткий час створити власну державу, говорить не про слабкість, а про силу, про колосальні потенційні можливості українського руху. В цьому можна переконатися, порівнявши його здобутки в галузі націє- та державотворення з долею інших недержавних народів колишньої Російської імперії.

Характерною особливістю Української революції було тісне поєднання національного і соціального аспектів. Це пояснюється тим, що українці були пригнобленим, структурно неповним народом, який втратив наприкінці XVIII ст. власну політичну еліту, отже – знаходився у пониженому соціальному становищі. Гострота аграрної проблеми з її селянським малоземеллям та присутністю в Україні великого числа російських і польських поміщиків тісно поєднували національний рух з соціальним. Тут варто звернути увагу на дві обставини. По-перше, українські селяни, в масі своїй неписьменні і, ясно, мало перейняті національною ідеєю, сприймали її не в плані національно-державному, а як один з шляхів до здобуття землі через радикальний поділ поміщицької власності. По-друге, молода українська еліта – інтелігенція – залишалася ще тісно прив'язаною до селянства, оскільки у переважній більшості походила з села (діти селян, сільських вчителів, священників). Її національна свідомість виростала з української селянської стихії, а вирішення соціальних проблем села складало важливу частину політичного світогляду. Врешті, абсолютна більшість української інтелігенції була перейнята народницькою чи соціалістичною ідеологією, у світлі чого національна держава уявлялася швидше засобом, ніж кінцевою метою. Як відомо, в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. домінували соціалістичні та федеративно-автономістичні погляди, тим часом як державницька, самостійницька ідея, хоч і була вже сформульована, не набула ані теоретичної завершеності, ані масового поширення на відміну від радикальних соціальних гасел українських політичних партій.

Отже, сценарій революції був значною мірою визначений наперед завдяки популярності соціальних доктрин. Лише в ході революції українська еліта, усвідомивши актуальність національної ідеї, відкинула гасла автономії та федерації і замінила їх гаслом суверенної Української держави. Проте, на мою думку, це так і не дістало ідеологічної завершеності, хіба що дало багатющий матеріал для наступної розробки національної ідеї. Адже не треба доводити, наскільки зросло значення національного питання в українській суспільно-політичній думці після революції у порівнянні з дореволюційним періодом. Втім, згадана нескристалізованість національної ідеї, яка ще раз засвідчує незрілість нації на момент революції, не є суто українською рисою: в цьому сенсі українці мало чим відрізнялись від решти «селянських» народів.

Детермінованість національного соціальним мала як позитивні, так і негативні наслідки, не кажучи вже про суттєвий вплив а перебіг Української революції. Спочатку, коли після повалення самодержавства створилися сприятливі умови для активного громадянського життя, а державні органи ще зберігали контроль з ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушеним і лише посилював український національний рух. Однак по мірі того, як державна влада на території Росії та України стала все помітніше занепадати, політичні настрої радикалізувалися і значення національного щодалі більше поступалося перед соціальним. За влади гетьманату Павла Скоропадського, який намагався збудувати

Українську державу на засадах консерватизму, поновивши право поміщиків на землю вкупі з чинністю дореволюційного законодавства, соціальний радикалізм селянства вступив у конфлікт з державно-національними потребами. Селяни відмовились підтримувати ту державу, яка відбирала в них землю і хліб. Українська ідея виявилась сильно дискредитованою в очах села, де восени 1918 р. піднявся масовий повстанський рух проти гетьманської держави, який і знищив її. Директорія, що прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьманським режимом і проголосила відновлення Української Народної Республіки, схоже, так і не спромоглася уповні реабілітувати національну ідею. Остання мала ще один шанс зміцнити – в проголошенні соборності українських земель. Проте злука східної і західної частин України, урочисто задекларована і відсвяткована 22 січня 1919 р., залишилася, по суті, формальним актом, який втратив свою чинність наприкінці того ж таки року.

Ні організаційно, ні ідейно урядові УНР не вдалося результативно протидіяти соціальним факторам українського руху, котрий проявляв себе переважно у стихійних повстанських формах, про що детальніше йтиметься далі. В підсумку влада Директорії поширювалась лише на незначну частину українського обширу, а сама Директорія перебувала під постійною загрозою військової поразки. З кінця 1919 р. політика Симона Петлюри все виразніше схилялась до пошуку збройної підтримки для боротьби з більшовиками в зовнішньої сили – Польщі. Але й допомога Пілсудського, як відомо, не змогла принципово змінити ситуацію, тож з кінця 1920 р. уряд УНР остаточно перейшов на становище екзильного.

З іншого боку, власне соціальні суперечності залишалися упродовж 1919-1920 рр. причиною запеклого опору українських селян більшовицькому «воєнно-комуністичному» режимові, знайшовши своє тимчасове компромісне вирішення лише після запровадження нової економічної політики.

Таким чином, основою сучасної концепції вивчення історії Української революції має стати якомога тісніше поєднання її національного і соціального аспектів. Як слушно відзначив у вже згаданій статі І.-П. Химка, слід *рухатись до соціальної історії національної революції і, по можливості, до розуміння соціальної і національної революції в Україні як одного одного цілого.*⁸

У зв'язку зі сказаним доцільно звернути увагу на ще одну проблему, а саме – на роль міст у революції. Але спершу трохи статистики: наприкінці XIX ст.

В підросійській Україні проживало 39 млн чол., абсолютну більшість з-поміж яких – 31 млн – складала етнічні українці. Проте в містах їхня частка не перевищувала третини, а у великих промислових центрах – Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові – була ще нижчою, охоплюючи 17%. Ще виразнішу диспропорцію бачимо і серед осіб, які працювали у провідних сферах життя. Так, у державно-адміністративному апараті нараховувалось 47% росіян, і тільки 30,8% українців, у торгівлі 48% займали євреї, тоді як українці лише 13%.⁹ Десятиліття русифікаторської політики і фактичної заборони вільного розвитку української культури зробили міста України російськомовними: тут домінувала російська культура і російські громадські та політичні організації. Навіть у Полтаві, яка відносно зберігала своє українське обличчя, за свідченням Бориса Мартоса, напередодні революції українська таємна громада нараховувала всього 30 осіб, а тим часом для перейняття в 1917 р. влади в українські руки треба було не менше 50 осіб.¹⁰ Влітку 1917 р. під час виборів до міських дум українцям

⁸ **Himka J.-P.** *The National and the Social in The Ukrainian Revolution of 1917-1920* // Archiv fur Sozialgeschichte, vol. 34 (1994), p.

⁹ **Кравченко Б.** *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття.* – К., 1997. – С. 69.

¹⁰ **Мартос Б.** *Визвольний здвиг України.* – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1989. – С. 161.

не вдалося виграти вибори в жодному з міст України, а їх існувало понад 100.¹¹ Щодо російських революційних демократів, які мешкали в Україні, то вони ставилися назагал негативно до українського руху (про консервативні та ліберальні кола не доводиться й згадувати).

Дуже обмеженою була також соціальна база українського руху в містах. З-поміж груп інтелігенції його підтримувала переважно частина студентської та гімназичної молоді. Показовими в цьому плані є події під Крутами, куди обороняти столицю УНР Київ від більшовиків виїхав лише невеликий військовий підрозділ, сформований з київської учнівської та студентської молоді, тоді як інших захисників у переповненому військами і цивільним населенням місті не знайшлося. П. Христюк свідчив, що після проголошення IV Універсалу УЦР *на очах відбувався поділ робітництва і інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого – все більше ізолювалися та зменшувалися сили української революційної демократії.*¹²

Українській владі за всі роки революції не вдалося на довший час закріпитися в жодному з великих промислових центрів України; армія УНР неодноразово змушена була залишати Київ, Харків, Полтаву, Житомир, Катеринослав, Одесу. Отже, міста України виявилися нейтральними чи ворожими до українського руху, що змушувало його ще тісніше прив'язуватися до села.

Існує певна історіографічна тенденція зображати Українську революцію як деструктивне стихійне явище, спонтанний селянський бунт, а національну еліту – як *дрібну та ізольовану групу націоналістичних інтелектуалів.*¹³ Такою, зокрема, Українська революція виглядає у праці американського історика А. Адамса. Це бачення популяризують сьогодні окремі публіцисти та історики, які на авансцену української історії виводять бунтаря-отамана, нібито виразника українського національного характеру. Заперечувати помітну роль отаманів мені, як автору монографії про махновщину, не випадає. Проте я вважаю таку постановку питання некоректною. Її хибність пов'язана насамперед з нез'ясуванням пропорцій стихійного і організованого в Українській революції. Ми маємо, зокрема, велику кількість прикладів продуманої, організованої діяльності. Наведу лише окремі приклади. Так, Українська Центральна Рада була створена в Києві практично одночасно з Радою об'єднаних громадських організацій та Радою робітничих депутатів міста. Центральну Раду створили на представницькій основі люди з інтелігенції, селян, робітників, військових. За її ініціативою відбулися Всеукраїнські військовий, селянський і робітничий з'їзди, а також багато національних губернських та повітових з'їздів. Нарешті, Центральна Рада створила свій виконавчий орган – Генеральний секретаріат, який після проголошення Української Народної Республіки перетворився на національний уряд. Уже 1917 рік став роком повнокровної діяльності українських політичних партій, що провели успішні вибори до Всеросійських Установчих Зборів.

Кількість аналогічних прикладів можна збільшити. Проте не можна не визнати, що організаційна діяльність при всій її масштабності мала ряд дефектів. Найсуттєвіші з них пов'язувалися з незрілістю української еліти, насамперед з її нечисленністю. Констатуючи цей факт, Ісаак Мазепа писав: *Після вибуху революції ми не мали змоги організувати міцного проводу ні за доби Центральної Ради, хоч фактично тоді існував у нас єдиний національний*

¹¹ Бойко В. М. *Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року.* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1997. – С. 2.

¹² Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.* – Нью-Йорк, 1969. – Т. 2. – С. 127.

¹³ Adams A. *The Great Ukrainian Jacquerie // The Ukraine 1917-1921. A Study in Revolution / Ed by T. Hunzick.* – Cambridge. – 1977. – р.

фонт, ні за влади П. Скоропадського (панували російські консервативні сили), ні за доби Директорії.¹⁴ Втім, українська еліта доби революції залишається практично невивченою. Досі немає праць, які б розглядали її кількісні та якісні параметри, формування національної свідомості, суспільно-політичні погляди, наявність практичних навичок управління державою.

Тут варто наголосити очевидне: українська еліта була не лише малочисельною, але й належала до різних політичних партій, які не могли дійти згоди в питаннях соціальної та національної політики. З розвитком революції вони роздробилися не ще менші міжпартійні групи і групки. Це унеможливило керівництво зреволюціонізованими масами, посилюючи стихійні революційні процеси і, зрештою, призвело до того, що політичну ініціативу в Україні перехопили більшовики, вплив яких на початку революції був незначним.

Частиною загальної проблеми української еліти є проблема лідерів Української революції. Керуючись формальними ознаками, сюди можна віднести Михайла Грушевського, Павла Скоропадського, Володимира Винниченка та Симона Петлюру. Поза формальними ознаками постать гетьмана Скоропадського не надається на роль провідника української нації. Він не брав участі в українському русі ні до революції, ні під час неї, опинившись на чолі України лише збігом обставин. Не тільки українські революційні демократи, але й ліберально-демократичні національні сили поставилися до ідеї гетьманату упереджено. Навіть серед консервативних кіл гетьман не мав достатньої політичної ваги. Втім, не грав він і помітної самостійної ролі. Зішлемося на свідчення герцога Ліхтенберзького, сучасника подій і людини, яка особисто знала Скоропадського:

...Гетьман не знаходив підтримки ні в колах соціалістичних, (переважно українських), які бачили в ньому аристократа і великого поміщика, ні в колах консервативних (здебільшого російських), які бачили, що під тиском німців він часто вдавався до заходів у соціалістичному дусі.^{15*}

Хитка позиція гетьмана є ще одним підтвердженням того, що консервативна ідея не мала в Україні достатньої соціальної бази. Гетьманський режим мав шанс зберегтися лише за умови його тривалої підтримки зовнішніми політичними силами та їхньою армією (в цьому сенсі Гетьманат нагадує історію відродження у XIX ст. Болгарської держави).

Не піддається однозначній оцінці діяльність Володимира Винниченка. Коли вільно сказати, йому дуже імпонувала роль вождя нації, і в окремі моменти він її натхненно грав. Однак як політик Винниченко не мав чіткої програми дій, керуючись мінливими настроями мас, але не вмюючи передбачати їх розвиток. З 1917 по 1920 рік він еволюціонував від соціал-демократії до націонал-комунізму. Не маючи достатньої підготовки для управління державою, він замість сильної політичної волі демонстрував інтелігентську рефлексію і досить швидко залишив пост найвищої посадової особи держави.

Найбільш підготовленим до ролі державного лідера був Михайло Грушевський. Своїми науковими працями з історії України та активною громадською діяльністю він здобув незаперечний авторитет серед української інтелігенції задовго до революції, а в 1917 р. – і серед широкого загалу. До часу, поки розвиток революції носив мирний демократичний характер, Грушевський почував себе впевнено біля керма національно-визвольного руху. Але після радикалізації подій, яка вимагала відійти від демократичних принципів, застосовувати авторитарні форми правління, приймати жорсткі і непопулярні рішення, Грушевський

¹⁴ Мазепа І. Згадана праця. – С. 144.

¹⁵ Герцог Г. Н. Лейхтенбергский. Воспоминания об «Украине». 1917-1918. – Берлин, 1921. – С. 30.

* Важко зрозуміти, що автор розумів під заходами у соціалістичному дусі, але в іншому місці він справедливо відзначає, що консерватори не могли примиритись з ідеєю незалежної України і гетьманом як її головою.

виявився нездатним до цього. Він уступив владу без, зберігши, зберігши вірність демократичним принципам.

У момент найпотужнішого вибуху української революційної стихії на чолі нації та держави став Симон Петлюра. За час революції в політичному світогляді Петлюри відбулася помітна еволюція. Проте, на відміну від соратника по партії Винниченка, Петлюра еволюціонував від соціал-демократичної доктрини не до націонал-комунізму, а до ідеї національної державності. Він вийшов з УСДРП, поставивши національно-державні інтереси вище партійних. В образі головного отамана армії УНР, пізніше голови Директорії Петлюра став уособленням українського національного табору в революції, а після підступного вбивства у Парижі 1926 р. його ім'я набуло значення національного символу.

Цікавим є питання про харизматичність Симона Петлюри. Є підстави вважати, що він володів якостями харизматичного лідера і не раз їх демонстрував, про що знаходимо чимало свідчень. Однак особистої харизми виявилось недостатньо для досягнення успіху. Як відомо, з часів Богдана Хмельницького Україні «не таланило» на харизматичних лідерів, тож не стала винятком і революція. Наприклад, неймовірною популярністю користувався Нестор Махно – вождь харизматичного типу, але йому бракувало національної свідомості. Такий стан справ навряд чи був випадковим: селянська нація не могла за короткий революційний строк утворити розвинену політично й національну еліту, з якої міг з'явитися лідер загальноукраїнського формату, натомість село у великій кількості продукувало більших і менших отаманів – «батьків».

Селянський повстанський рух – це найхарактерніша особливість Української революції; як здається, жоден інший національно-визвольний рух нічим схожим не супроводжувався. Це ще раз нагадує про селянський характер української нації, про значення аграрного питання, про незначну роль міського елемента в революції, отже – повертає до проблеми стихійності. Проте чи виправдано звужувати розуміння стихії лише до негативного вибуху соціальної енергії? На мою думку, стихія – це не конче деструктивне явище. Швидше її можна було б кваліфікувати як свідчення високої мобільності мас при низькому рівні їх організованості. Згадаймо, що пише Юрко Тютюнник у книзі «Революційна стихія» про спонтанну українізацію імперської армії та про створення загонів вільного козацтва, тобто про первинні форми самоорганізації. Селян вистачало для створення збройного загону, який боронив від зайд село, волость, у кращому випадку повіт, але справа не доходила до усвідомлення потреби в національній армії, яка б обороняла всю Україну. Марними також виявилися зусилля урядів УНР зосередити повстанський рух під одним керівництвом і об'єднати його спільністю завдань.

* * *

Підсумовуючи, спробуємо зробити деякі висновки.

Історію XIX-XX ст. можна розглядати як процес формування модерної української нації. В Україні він був повільнішим і складнішим порівняно з іншими «малими» народами Центрально-Східної Європи, що пояснювалося перебуванням українців у складі неправових держав – Росії та СРСР, які проводили шовіністичну і асиміляторську політику, котра заблокувала вільний національний розвиток. Можна припустити, що саме у зв'язку з цим українське націєтворення проходило за дещо іншою, ніж запропонована Мірославом Грохом мобілізаційною схемою. Очевидно, створення суверенної Української держави в революції 1917-1921 рр. лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу.

Невдача українського державотворення ховається не так у помилках політичних лідерів, як в органічних вадах тогочасної української нації – її деформованій соціальній структурі,

культурній та освітній незрілості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й мобілізованості.

Варто згадати ще про один надзвичайно важливий аспект. Для створення нових держав повинні існувати сприятливі як внутрішні, так і зовнішні чинники. Польща, Чехословаччина, країни Прибалтики, що отримали свою державність після Першої світової війни, користувалися зовнішньою підтримкою, чого не мала Україна.

Якщо українська державність уподовж революції не зуміла захистити себе, то це ще не дає підстав для тверджень про повну поразку, а тим більше катастрофу. Соціальні катаклізми, як правило, призводять до занепаду суспільства, ми ж управі говорити про значні позитивні зрушення, які відбулися в стані української нації за роки революції, зокрема – про потужний мобілізаційний вплив на національні сили. Вона сприяла національній консолідації, зростанню самосвідомості, збільшенню чисельності еліти. Окрім того, вона цілком і повністю ліквідували ганебний статус українців у царській Росії, про що досить влучно сказав ще в березні 1917 р. Михайло Грушевський: *Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який будує свою волю в нових умовах свободи.*¹⁶

За роки визвольних змагань українська школа, наука, культура стали реально існуючими, загальнонаціональними структурами, до яких долучилося створення власної церкви. Діяльність політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації активізувала українців, сприяючи зостанню національної самосвідомості. Нація прискорено надолужувала те, чого не могла зробити в умовах самодержавства. Серед іншого, це знайшло вираз в бумі українського книговидання, у збагаченні літератури десятками нових імен, врешті – в художньому мисленні. Ці фундаментальні, надзвичайно потужні модернізаційні процеси змусили більшовиків до суттєвих поступок – насамперед створення УСРР і надання більшовицькій державі форми федерації. Звичайно, УСРР не була повноцінною державою, але у порівнянні з бездержавним статусом України до революції це було певним кроком уперед. Другою поступкою стала політика українізації. Щоб не виглядати окупаційною владою, більшовики змушені були українізувати (коренізувати) державно-партійний апарат, відтак наприкінці 20-х років частка українців у владних структурах була втричі більшою порівняно з дореволюційним періодом.

До позитивів революції, без сумніву, належить усунення з України російської та польської поміщицької верстви, що звільняло українців від іноетнічного соціального утиску.

Натомість серед втрат революції не можна не оминати того, що велика кількість національно свідомої інтелігенції змушена була емігрувати. З іншого боку, хоч і втрачені для України, ці люди утворили політичну еміграцію, яка стала важливим фактором наступного етапу національно-визвольної боротьби. Осмислення наслідків та досвіду революції еміграцією стало наріжним каменем формування української націоналістичної та державницької ідеології.

¹⁶ Грушевський М. *Велика хвиля* // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 96.